

ПОЛИТИЧКА И ВОЈНА СИТУАЦИЈА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ ДО НОВЕМБРА 1941. ГОДИНЕ

До почетка 1941. године хитлеровска Немачка окупирала је Чехословачку, Пољску, Норвешку, Данску, Холандију, Белгију, Луксембург и Француску. У Тројни пакт ушле су Финска, Румунија, Мађарска и Бугарска. У Грчкој се водила борба против фашистичке Италије па је Хитлер одлучио да преко Бугарске нападне и окупира Грчку. Рачунао је да ће тако Југославију присилити да приступи Тројном пакту.

Сви ови догађаји затекли су Југославију изнутра подривену, неспремну и ослабљену. Нерешено национално питање, обесправљеност и експлоатација радних маса и друге противуречности раздирале су земљу и имале су дубоког одраза на монолитност војске; колебљивост и капитуланство државног руководства одражавало се и на припреме земље за одбрану, стварало забуне, незадовољство и неповерење.

Грађанске политичке партије нису имале јасну оријентацију за одбрану земље. Све се то у целини негативно одразило на одбрамбену способност земље, јер се умањила будност и свест о опасности пред којом се земља налазила.

Једино је Комунистичка партија Југославије имала оријентацију. Још на петој земаљској конференцији у Загребу, у јесен 1940. године, комунисти Југославије су јасно оценили каква опасност прети од фашизма и као најпречи задатак одредили борбу за независност Југославије и упоредо с тим предвидели припреме за одбрану земље. Тада су при партијским руководствомима образоване војне комисије.

Догађаји који су за неколико месеци уследили показали су да је процена руководства КПЈ била тачна. У Бечу је 25. марта 1941. године потписан документ о приступању Југославије Тројном пакту. У земљи се одједном сручила бујица народног гнева. Група официра у Београду извршила је пуч, пакт је пао, али је свима било јаоно да ће земља бити нападнута. У општем расулу у државним и војним врховима није било ни јединства ни одлучности. Једино је КПЈ својим члановима и свим народима Југославије могла

да каже да је рат неминован, али да ће тај рат за нашу земљу бити одбрамбени и зато праведан.

Чим су у Берлину сазнали о војном пучу у Београду, одржано је саветовање о ситуацији у Југославији, на коме је вођа Трећег Рајха, Адолф Хитлер, саопштио своју одлуку да што пре нападне Југославију и разбије је и војнички и као државу.

Шестог априла 1941. године Хитлеров „Подухват 25” почео је да се остварује пиратским бомбардовањем отвореног Београда и концентричним нападом немачких, италијанских и мађарских трупа из свих суседних земаља, осим из Грчке. Агресор је са свих страна брзо продирао. Осма немачка оклопна дивизија заузела је Обреновац, Лајковац и Ваљево, а Шеснаеста немачка оклопна дивизија освојила је Лозницу и Љубовију. Оема немачка оклопна дивизија, после заузимања Ваљева, наступала је преко Косјерића и 15. априла стигла пред Ужице. У Ужицу је на брзу руку организован отпор. Поред војника, оружје су узели комунисти и други грађани. Борба је трајала више од 12 часова. Немци су добро запамтили храброст бранилаца Ужица.

Бранећи Ужице погинуло је 77 војника, подофицира и официра и 51 цивил. Немци су имали 13 мртвих војника и официра¹.

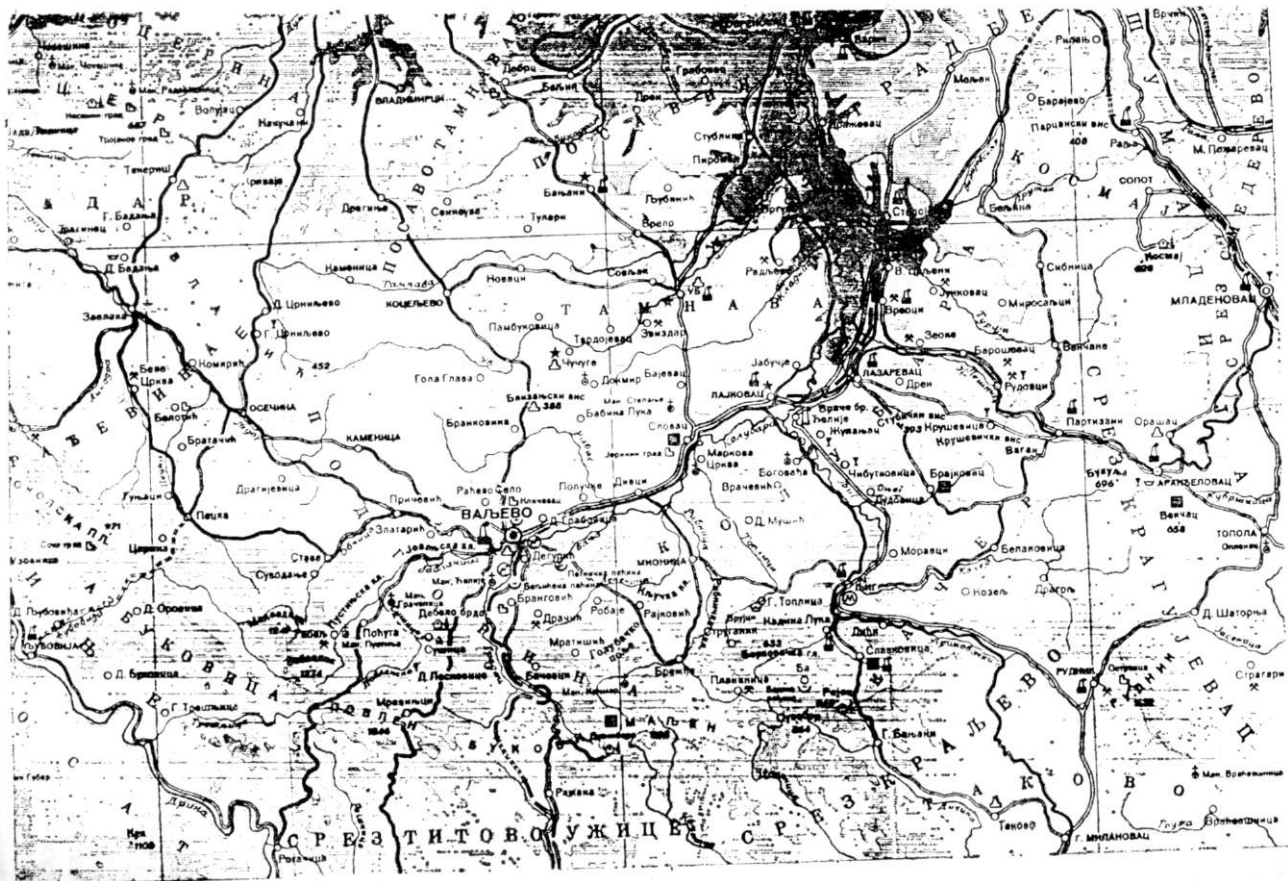
Влада Југославије 15. априла 1941. године са аеродрома у Никшићу одлетела је у Грчку авионима, са краљем и једним бројем старих грађанских политичара. Два дана каеније, 17. априла, потписана је безусловна капитулација, која је етупила на снагу 15. априла у 12 часова. Актом капитулације војници и официри постали су немачки заробљеници. У земљ[^]је остао голорук народ. Већ 15. априла ЦК КПЈ је издао проглас народима Југославије, у коме је осудио стварање НДХ, дао пуну подршку припадницима југословенске војске који пружају отпор нападачу, осудио издају, распиривање шовинизма и братоубилачког рата и указао на могућност борбе у новој ситуацији.

Брз пораз југословенске војске изазвао је разочарење и општу потиштеност. Неко време трајао је мук. Није се чуо ни један глас старих политичких првака. Старе политичке партије одједном су се распале. Прваци ових партија су ћутали, а неки су се рано укључили у службу окупаторске управе.

Једина снага у окупираној земљи која је отворено говорила о пролазности окупације и могућности ослобођења била је Комунистичка партија Југославије. На мајском саветовању у Загребу, 1941. године, постављени су главни задаци у погледу војних припрема: да се настави рад на прикупљању оружја, стварању борбених група, војној обуци, организацији обавештајне службе. Одлучено је да се при свим партијским руководствомима формирају војни

1. Петар Вишњић: *Априлски рат*, стр. 48—49; Новак Живковић: *Партизанска фабрика оружја и муниције*, стр. 45.

Подручје четничких злочина и издаје у јесен 1941. године

комитети, који ће сироводити припреме за устанак, по узору на Војни комитет при ЦК КПЈ².

Још док су трајале операције априлског рата, Хитлер је израдио план комадања Југославије. Државна територија Југославије по тцм плану требало је да се подели између Немачке и Италије. После неколико дана, на једној конференцији у Бечу, ова подела је мало измењена. Поред Немачке и Италије у комадању Југославије сада учествују још и Мађарска и Бугарска. Од хрватских територија и Босне и Херцеговине, све до Дрине, створена је такозвана Независна Држава Хрватска. Највећи део Косова и западни део Македоније прикључен је такозваној Великој Албанији под италијанским протекторатом. Бугарска је заузела источну Македонију и делове југоисточне и источне Србије. Мађарска је узела Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Срем је припојен Павелићевој Независној Држави Хрватској. Банат је формално био укључен у окупациону подручје Србије и у њему су власт преузели фолксдојчери. Северна Словенија ушла је у састав Рајха, а југозападни део Словеније припојен је Италији. Цела Далмација пала је под окупациону управу Италије. Једино је Србија добила статус окупираних територија под немачком управом.

После окупације и комадања Југославије у Србију су почеле да стижу колоне избеглица из Срема, Баната, Бачке, Хрватске, Босне, Херцеговине, са Кооова, из Македоније, а нешто касније и изгнаници из Словеније.

На окупираној територији Србије Немци су одмах почели да уводе свој механизам окупационе власти,[^] немачка војска је почела да се брутално обрачунава са становништвом и да пљачка имовину становништва. На челу немачке војне окупационе управе у Србији смењивали су се генерали: Ферстер, Шредер, Данкелман, Бадер, Фелбер. . . Њихова имена српски народ је добро запамтио, јер је сваки издавао наредбе за злочине и пљачку. Немачку окупациону управу на терену сачињавале су фелдкоманде, крајскоманде и ортскоманде. Једна фелдкомандантура (обласна команда), са бројем 816, налазила се у Ужицу. У Ваљевоу и Шапцу постојале су крајскомандантуре (окружне команде). За управљање привредом у окупираној Србији Немци су образовали специјални штаб, чији је главни задатак био да експлоатише народна богатства у корист немачке државе, а на челу тог штаба био је Нојхаузен. Овом Нојхаузену Геринг је још у априлу 1941. године дао инструкције: „Савршено ми је свеједно ако ви кажете да ће народ под вама умрети од глади. . .”

Немачка окупациона управа имала је у свом саставу и веома разгранату полицијску и обавештајну службу. Војна обавештајна служба је АБВЕР. Поред ње постојала је служба безбедности са

2. *Историја СКЈ*, стр. 184—185.

посебном полицијом, у чијем оквиру је деловала и Тајна државна полиција — Гестапо. Све ове службе имале су своје агенте готово у свим местима окупиране Орбије. За најмањи знак непокорности или отпора немачка окупациона управа предузимала је драконске одмазде. Док је претресано село Добрић у Мачви, убијен је један немачки официр а два немачка војника су рањена. За освету Немци су село спалили. За окупирану Србију још од првих дана окупације важи правило да се за једног Немца стреља или обеси 100 Срба. То наређење сачувано је у плакату од 19. маја 1941. године. Оно ће се средином септембра 1941. године још једном поновити и постати још познатије.

Од првих дана окупације немачки окупатори показивали су изразито антисловенски и антисрпски став. Корени тога става су дубоки. Хитлер је у својој књизи **Мајн Кампф** писао да немачком народу „животни простор“ треба безобзирно обезбедити, пре свега на рачун словенских народа. Треба „спречити даљи пораст словенских народа као ниже расе“ — писао је Хитлер, а касније објашњавао да има право да уништава „милионе ове инфериорне расе која се множи попут гамади“.³ За Хитлера су Срби само атентатори, убице, завереници, пучисти. . .⁴

У западној Србији немачки фашисти почели су злочине одмах по окупацији. У Градском поглаварству у Ужицу још 19. априла 1941. године немачки војници су убили железничара Властимира Лазића⁵. У Пожеги су 11. маја 1941. године јавно обешена четири човека⁶. Маоовна стрељања врше се у Ужицу, Шапцу, Ваљеву, Чачку. На Буковима је стрељано 81 лице. Село Скела у Посавини спаљено је, а многи његови житељи поубијани. У Злакуси код Ужица 18. августа 1941. године обешено је 19 већ убијених становника из овог и оближњих села⁷.

Чак до последњег дана рата за немачке фашисте и ове њихове помагаче партизани ће остати само бандити. У целој Србији у првој половини Септембра 1941. године Немци врше маоовна стрељања. Тих дана у Ужицу су убијена и јавно обешена четири човека, а код Лознице је стрељано 50 лица. Суровост немачких репресалија унапред се прописује, строго наређује и нема граница. Нешто касније то потврђује извештај немачког Обавештајног одељења. У њему пише: „Сви они који се заробе у борбама или акцијама чишћења биће обешени или стрељани. . . Хапшења се сада врше само ради саслушања и за допуну извиђаја. . .“*

3. Др Венцеслав Глишић: *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944*, Београд 1970, стр. 20.

4. Јован Марјановић: *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, Београд 1970, стр. 11.

5. *Цветови у огњу*, Историјски архив, Титово Ужице 1970, стр. 74.

6. Јован Р. Радовановић: *Пожега у НОР и револуцији*, Пожега 1986, стр. 27.

7. *Цветови у огњу*, стр. 292—293.

8. *Зборник докумената и података о нароноослободилачком рату југословенских народа*, Војноисторијски институт, Београд, том XII, кн. 1, стр. 577 (У даљем тексту: *Зборник*

По завршеном окупирању југословенске територије, њеном комадању и уопостављању окупационе управе, редовне немачке трупе почеле су се повлачити из Србије. Немачка се увелико припремала за напад на Совјетски Савез. У мају 1941. године у Србији су остале три немачке посадне дивизије, свака са по два пука, састављене претежно од старијих годишта немачке војске. Ове три посадне дивизије и остали окупациони апарат нацистима нису били довољни да одрже окупирану територију у покорности, па су одмах предузели мере да се у редовима српског становништва нађу људи који ће им служити. Већ 1. маја 1941. године објављено је да је у Србији образван такозвани Савет комесара, на челу са Миланом Аћимовићем, потчињен немачком заповеднику Србије. Комесарској управи Немци су препустили у надлежност среска начелства и општинске управе, али су и даље држали непосредну контролу над среским и општинским властима. Немци су дозволили Аћимовићу да обнови жандармерију, да оснује нове жандармеријске јединице и нове жандармеријске станице, али ове то убрзо се претворило у део система немачке окупационе управе.

После извесног времена потиштеност становништва прелази у мржњу и презир окупатора. У целој земљи, нарочито у западној Србији, народ је био расположен за борбу против окупатора. Већ су се примећивали знаци не само презира и мржње, већ и отпора. Сачувана је једна наредба Градског поглаварства у Ужицу којом се опомиње становништво овог града да стане и скине капу кад се диже или кад се опушта немачка застава. Очеvidно је да је становништво презирало ту окупаторску церемонију. Тих дана Аћимовићевом министарству унутрашњих послова стизали су извештаји са упозорењима: „Врло интензивна комунистичка акција у земљи“, „Комунистичка акција може постати опасна“ и сл. Зато су и окупаторске и квислиншке снаге све чешће претиле, нарочито наглашавајући да је „сваки отпор комунистичког порекла“. Окупатор и његови помагачи примећивали су да се у Србији нешто спрема, да народ не мирује. Немачка окупациона управа лукаво и убрзано је радила на томе „да се Срби туку против Срба“.

Немци су у Србији свим средствима настојали да искористе старо искуство: „Завади па владај!“

У таквим условима КПЈ је полагала и положила велики испит. У свим окрузима западне Србије постојали су и деловали окружни партијски и скојевски комитети, повезујући велики број партијских и скојевских организација и непрестано делујући у народу као снага која не признаје пораз и не предаје се. Комунисти се нису колебали због окупаторског терора. Они су се припремали за оружану борбу. Смишљено и организовано прикупља се оружје, муниција, санитарски материјал, ратна опрема; млади се обучавају да рукују оружјем, - жене и девојке похађају течајеве за болничарке. . .

Председник Тито пали вечни пламен
на спомен-комплексу на Крушину у Ваљеву

Наладом хитлеровске Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године „рат добија пресудан обрт“⁹. У нашој земљи тај догађај снажно је подстакао наду у пролазност окупације и у скоро ослобођење. Знало се да ће главне немачке снаге морати да иду на источни фронт. Зато су после 22. јуна сви комунисти били у пуној приправности, а у народу је расло расположење за борбу против окупатора. Истог дана кад су фашисти прешли границу СССР, немачки државни саветник на челу управног штаба окупационе управе у Србији, др Харолд Турнер, издао је наређење „да се одмах изврше хапшења свих водећих комуниста“. У поверљивом наређењу о томе саветник Турнер посебну пажњу скреће на Ужице и Чачак¹⁰.

Партијска организација у Ужицу, као и у већини других места у Србији, била је будна и очекивала овакав потез фашиста. Турнерово поверљиво наређење није окупатору донело резултате какве је очекивао. Чланови Партије и скојевци, а уз њих и велики број симпатизера и родољуба, већ је напустио градове и прикупљао се на одређеним зборним местима, где су настале прве борбене групе. Од њих ће за кратко време настати прве партизанске чете.

На почетку устанка Комунистичка партија у Србији имала је преко 2.000 чланова, око хиљаду кандидата и око 9.500 чланова СКОЈ-а¹¹. Прве борбене групе, па затим и прве партизанске чете чинили су претежно чланови Партије и окојевци. Они одмах почињу са акцијама. У почетку су то биле акције мањег обима: рушење мостова, кидање телеграфских веза, а затим паљење општинских архива, разоружавање жандармеријских станица. Тако се окупаторска управа постепено сабија у градове.

Напад Немачке на Совјетски Савез убрзао је усгачичку активност. У Србији се већ крајем јуна 1941. године стварају први партизански одреди: Ваљевски — 25. јуна, а нешто касније Први шумадијски, Други шумадијски, Ужички, Краљевачки, Космајски, Посавски, Мачвански. . . Проширени састанак Политбироа КПЈ, који је одржан у Београду 4. јула 1941. године, означава историјску прекретницу, јер је на том састанку донета одлука да почну оружане акције против окупатора, да се у целој земљи поведе партизански рат ширих размера. Прва устаничка пушка у Србији пукла је седмог јула у Белој Цркви код Крупња, а убрзо затим партизанске акције плануле су целом Србијом.

Почетак и размах устанка, на чијем су челу били комунисти, изазвали су извеона струјања у редовима првака грађавских странака у Србији. Само мали број демократски оријентисаних и искре-

9. Едвард Кардељ: Комунистичка партија Југославије у борби за нову Југославију, за народну власт и социјализам, *Пети конгрес КПЈ*, стенографске белешке, Београд 1949, стр. 517.

10. *Зборник ВИИ*, том I, књ. 1, стр. 341—342.

11. *Србија у рату и револуцији 1941—1945*, Српска књижевна задруга, Београд 1976, стр. 81 (У даљем тексту: *Србија у рату*).

них родољуба прихватио је сарадњу с комунистима. Већина осталих су догађаје пратили пасивно, колебали се и чекали, чиме су се објективно нашли на линији равногорског четничког покрета. Известан број старих политичких првака отворено се ставио у службу окупаторског поретка. Руководство устанка у свим приликама, а нарочито у директиви почетком августа, истицало је потребу повезивања са присталицама бивших странака, који су се изјашњавали за борбу против окупатора, наглашавајући да „у први план спада обрачун са Немцима и њиховим слугама, па онда све друго“.

Кад је бујањем устанка у Србији ситуација постала сложенија, Немци су оценили да комесарска управа Милана Аћимовића није погодна за нове комбинације окупатора, па је предузела оснивање владе Милана Недића. Одлука о томе објављена је 29. августа 1941. године. Недићу је одобрено да створи посебне војне јединице од жандарма и полицајаца. Истовремено је прваку југословенске фашистичке странке „Збор“, Димитрију Љотићу, одобрено да формира своје, посебне фашистичке војне јединице, које је народ називао љотићевцима.

Тако се на почетку септембра 1941. године у Србији, поред немачких и бугарских окупаторских јединица, за борбу против партизана окупило преко хиљаду недићеваца и љотићеваца¹². Недић се првих дана септембра обраћа народу: „Срби, оставите оружје, идите својим кућама, ттмате своју владу!“

Нико због ове поруке није оставио оружје.

Немци су на територији Србије почетком јесени 1941. године имали три своје посадне дивизије: 704, 714. и 717. Већ тада немачкој команди било је јасно да с тим снагама неће моћи да савлада устанак. У Београд је тих дана пребачен из Грчке ојачани немачки 125. пешадијски пук, који је већ 15. септембра започео операције против Посавског и Ваљевског партизанског одреда и успео да се 21. септембра пробије у Ваљево. Из Француске је доведена комплетна и добро наоружана немачка 342. оперативна дивизија. Она је већ 19. септембра била смештена на простору Сремске Митровице, спремна да удари на слободну партизанску територију са севера. Истовремено је у Београд стигао немачки генерал Франц Беме, коме је поверено да командује свим немачким трупама у устаничким областима. Почетком октобра 1941. године показало се да ни то није довољно за обрачун са устанком у Србији, па је са источног фронта повучена немачка 113. пешадијска дивизија. Почетком новембра ова дивизија била је спремна да слободну територију нападне са источне стране¹³.

У септембру 1941. године за борбу против устаника у Србији стајало је спремно: једна оперативна и три посадне немачке дивизије.

12. *Србија у рату*, стр. 109.

13. Др Јован Марјановић: *Устанак и НОП у Србији 1941*, Институт друштвених наука, Београд 1962, стр. 354 (У даљем тексту: *Ј. Марјановић: Устанак. . .*).

зије, један ојачани пешадијски пук, један батаљон тенковске бригаде, затим поједине немачке оклопне, артиљеријске и ваздухопловне јединице, четири немачка полицијска батаљона, један специјални полицијски батаљон, јединице немачке војне жандармерије, а као помоћ су додавани и делови немачке 718. посадне дивизије из источне Босне и неки делови усташке и домобранске војске. Немци су на овај простор повремено доводили и јединице албанске квислиншке жандармерије са Косова. Овоме треба додати недићевце, љотићевце и Пећанчеве четнике — све укупно против слободне партизанске територије, која се тада управо формирала, скупљено је око 80.000 окупаторских и квислиншких војника.

Партизански одреди су расли и слободна територија се ширила. Рађевска чета Ваљевоког партизанског одреда напала је 19. јула Пецку, разоружала четири жандарма и из затвора ослободила затворенике. Прво среско место у Србији које су ослободиле партизанске јединице 22. јула 1941. године била је Ваљевска Каменица¹⁴. Мачвански партизански одред 7. августа заузео је Богатић, разоружао 17 жандарма, ослободио 80 затвореника. Том приликом партизанима се прикључило 50 нових бораца. Осмог августа ослобођен је Љиг. Трећег септембра Ваљевски партизански одред и четнички одреди попа Влада Зечевића и поручника Ратка Мартиновића, после тродневних борби, заузели су Крупањ. Варошицу је бранило 500 немачких војника. Тада је убијено девет, рањено 30 и заробљено 124 немачких војника. У Крупњу је формиран Срески народноослободилачки одбор. Четвртог септембра Подрински (раније Мачвански) партизански одред заузео је Лтозницу. Нешто касније чете Посавског партизанског одреда заузеле су Уб. Слободни су још Мионица и Лајковац. Већ у августу Ваљевски партизански одред држао је под контролом цео стари ваљевски округ, изузев Ваљева, у коме се налазио опкољени немачки гарнизон. Мачвански партизаноки одред ослободио је Малу Митровицу и Бању Ковиљачу, тако да је скоро цела Мачва, осим Шапца, била под контролом партизана. Чачански партизански одред, који је деловао на територији љубићког, трнавског, драгачевског и таковског среза, успео је рано да разоружа жандарме у свим станицама, осим Чачка и Горњег Милановца, и извршио низ диверзија на железничким станицама и пругама. Горњи Милановац ослобођен је 28. септембра а Чачак 1. октобра 1941. године. Почетком септембра у борбама за ослобођење Крупња и Столица борци Ваљевског партизанског одреда заробили су преко 100 немачких војника. У борбама које је Подрински партизански одред водио за ослобођење Богатића, Бање Ковиљаче и Лознице заробљено је још око 100 немачких војника¹⁵.

14. *Србија у рагу*, стр. 84.

15. Ова група заробљених немачких војника спојена је са заробљеним немачким војницима код Крупња. Сви су одведени у Пецку, а одатле половином октобра сироведени у Ужице. По сећању Станка Савића, једног од партизана који су сироводили заробљене немачке војнике, у Ужице су доведена 204 заробљена немачка војника.

Акције су ђе распламсавале и на подручју старог ужичког округа. Ариљска чета Ужичког партизанског одреда упала је 22. августа у Ариље, разоружала жандарме и растерала окупаторску управу. Моравичка партизанска чета учинила је то исто у Ивањици 31. августа. Рачанска чета, уз помоћ једног дела Црногорске чете (Косјерић), кренула је у ноћи између 11. и 12. септембра у «апад на немачку посаду у Бајиној Башти. У овој варошици било је нешто недићеовских жандарма, који ђу убрзо положили оружје. Кад је напад на немачку посаду био у критичном моменту, иза леђа партизанских чета појавили су се четници из Љубовије. Њих је овде довео четник Миладин Глигорић, на позив неколико бајинобаштанских газда. У тренутку кад је обруч око немачке посаде био толико стегнут да се очекивала предаја, с леђа су заупцали четници. Немци су то искористили и повукли се према Ужицу. Четници су после тога опљачкали Бајину Башту и побегли према Љубовији, а Бајина Башта је била слободна. Неколико дана затим овде се поново појавила група четника коју је водио самозвани војвода Никола Шибалић. Партизани у Бајиној Башти су их енергично разоружали и пустили. Четника Шибалића на повратку према Косјерићу сачекали су неки други четници и убили, мислећи да је из Бајине Баште понео доста опљачканог новца.

После првог упада партизана у Ивањицу немачка посада се осетила несигурном у овој варошици. Немци су се повукли и Ивањицу предали четницима. Моравичка партизанска чета упала је 13. септембра у варошицу и приморала четнике да је напусте. Тако је 13. септембра и Ивањица била слободна. Гуча је слободна седмог септембра.

Од 15. до 18. септембра извршена је блокада Ваљева, а 21. и 22. септембра извршен је напад на Шабац.

По Златибору ђу вршљале групе четника Радомира Ђекића и Ђуре Смедеревца. Већ су ђе појављивали у Чајетини, седишту златиборског среза. Из Чајетине је повећа група Ђекићевих четника 19. и 20. септембра силазила у Ужице на преговоре са немачком командом. Три чете Ужичког партизанског одреда ослободиле су 21. септембра Чајетину.

Немци напуштају Ужице 21. септембра и предају га Ђекићевим четницима. Група јединица Ужичког партизанског одреда покушава да са овим четницима утврди споразум, али четници то одбијају. Чим су осетили да се око Ужица концентришу партизанске снаге, четници се извлаче из града. Са њима у правцу Вишеграда одлази део полицијских и жандармеријских снага из Ужица.

У Ужице су 24. септембра 1941. године ушле партизанске јединице и оно ће од тада више од два месеца бити слободно.

Напуштајући Ужице и повлачећи се у правцу Чачка, немачке јединице су дозволиле четницима Милоша Глишића да 22. септем-

бра, док су још Немци били овде, умарширају у Пожегу. Партизанске јединице које су се налазиле око Пожеге убрзо су натерале четнике да беже из овог места. Тако је и Пожега била слободна.

Истог дана кад су партизанске чете ушле у Ужице, 24. септембра, Црногорска чета Ужичког партизанског одреда ушла је у Косјерић. Тако је читав стари ужички округ био у рукама партизанских јединица.

Устанички покрет и ширина ослобођене територије у Србији изненадила је немачку окупациону управу. У другим поробљеним земљама Европе Немци на такав отпор нису наилазили. Зато на прве партизанске акције Немци нису ни одговарали као војници, већ као полицајци и жандарми¹⁶. Тако су поступали и њихови помагачи, домаћи издајници. Влада Милана Недића 9. септембра 1941. године објављује своју „Уредбу о преким судовима“. Недићевски преки судови изричу само једну казну — смртну. За пресуде преких судова нема правног лека.

Хитлер је 16. септембра 1941. године својим генералима ставио задатак да се оружани устанак у Србији што пре угуши. Тај задатак поверио је генералу Францу Бемеу, а сви немачки генерали тих дана понављали су: Србија треба да нестане са географске карте!

Истог дана кад је од Хитлера добио задатак да се угуши устанак у Србији, 16. септембра, начелник штаба немачке Врховне команде, генерал Кајтел, издао је своју наредбу, у којој је, поред осталог, писало:

„ . . . Да би се немири угушили у зачетку, морају се, при првој појави, без одлагања применити најоштрије мере да се на тај начин силом епроведе ауторитет окупационе еиле и спречи даље ширење. При томе имати у виду да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само најобичнијом свирепешћу. Као одмазда за живот једног немачког војника мора се у тим случајевима узети, као опште правило, да одговара смртна казна 50—100 комуниста. . „¹⁷

За немачке генерале и фашистичке војнике сви су бандити, целокупно становништво Србије. У овој земљи они се понашају као да су дошли у лов на звериње у прашуми. Нацистички новинар Валтер Грубер у једном свом извештају у јесен 1941. године пише:

„ . . . Србија и даље ври. Наше трупе су немилосрдно интервенисале и свуда сејале праву пустош и смрт, онако како то заслужује српски народ, јер морамо признати — шумеки људи нису оеамљени. Иза њих стоји

16. *Србија у рату*, стр. 88.

17. *Зборник VIII*, том I, кн>. 1, стр. 431—432.

скоро целокупан српски народ, који их свестрано помаже. . . Наша акција изазива све веће куљање у шуму, а у шуми ми смо такође немоћни. . . ,¹⁸

Са Србима, дакле, по овим инструкцијама и наредбама фашистичких генерала, треба поступати изузетно свирско. Један Немац вреди колико стотину Срба. Фашистички војници су то правило строго поштовали, а од њих су то преузели и домаћи издајници. Кад је стигао у Србију, Беме је приступио извршавању и једна од првих његових наредби гласи:

„ . . . Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. године потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба. . . Ви сте осветници тих мртвих. . . За целу Србију има се створити застрашујући пример који мора погодити целокупно становништво. . . ,¹⁹

Док партизанске чете ослобађају села, варошице и градове, поред недињеваца и љотињеваца, у Србији се у време узмаха устанка јављају још две четничке организације. То су Пећанчеви четници и четници Драже Михаиловића.

У ужичком крају поврмени сукоби између партизана и четника почели су избијати чим су ослобођена већа места. Два дана после ослобођења четници су напали Косјерић, а пошто тај напад није успео, они су кренули на Пожегу. Успут су мобилисали и све мобилисане сакупљали у Глумчу изнад Пожеге. Команду је ту преузео четнички капетан Милош Марковић. Из Глумча су четници, добро припремљени и наоружани, јуришом кренули на Пожегу. Успели су да продру у град, а партизанске јединице петог октобра повукле су се из Пожеге. Чим су заузеле Пожегу, четници су завели терор. Хватали су партизане и њихове сараднике, разоружавали их, тукли и малтретирали. Партизанска команда из Ужица, у тежњи да не раопирује братоубилачки рат, повела је преговоре са четницима у Пожеги и склопљен је споразум да четници остану у Пожеги. Међутим, све то што се догађало око Пожеге и у Пожеги опомињало је да са равногорским четницима не може бити добре и искрене сарадње. Руководство устанка и даље је настојало да се неспоразуми изгледе и да се заједнички крене у борбу против окупатора.

Кад је изгледало да се ситуација у Пожеги како-тако смирила, четници Божа Јаворског напали су партизане у Ивањици. Малобројна партизанска посада није имала никаквих изгледа да се одупре, па је наређено да партизани без борбе напусте Ивањицу. Четници Јаворског упали су у варошицу, опљачкали је, завели свој терор, али се ту нису зауставили. Одмах су кренули низ Моравицу ка Ариљу. Брзо су успели да и Ариље отму од партизана. После

18. *Србија у рату*, стр. 132.

19. *Зборник VIII*, том I, кн>. I, стр. 460.

тога четници Јаворског ловезали су се са четницима који су раније заузели Пожегу и на тај начин слободна територија била је прекинута линијом четничке власти од Пожеге до Ивањице.

Неколико дана четници су у Пожеги, Ариљу и Ивањици, као и селима око њих, терорисали похватане партизане и њихове породице, убијали, пљачкали и дивљачки се иживљавали над недужним становништвом. У Врховни штаб у Ужице тада је позван представник Драже Михаиловића, капетан Милорад Митић. На основу убедљивих доказа о разбојничком понашању четника око Ариља и Ивањице, Дража Михаиловић се одрекао Божа Јаворског, јер је он, наводно, био Пећанчев, а не Михаиловићев четник. Са четницима у Пожеги, који су за свог команданта признавали Дражу Михаиловића, настављена је каква-таква сарадња, а штаб Ужичког партизанског одреда наредио је да се три ариљске чете и Моравичка партизанска чета прикупе 15. октобра и крену у напад на Ариље, па затим на Ивањицу. У Ариљу се тада налазило око 500—600 Јаворчевих четника. Они су морали да прихвате оштру борбу и после четири часа натерани су у бекство. Ариље је 18. октобра било поново слободно. Партизанска групација наставила је наступање према Ивањици. Чим су се партизанске чете приближиле, четници су напутили Ивањицу и повукли се ирема Јавору. Од 24. октобра и Ивањица је поново слободна. У четничким рукама остала је још само Пожега²⁰.

Четници су бирали време кад ће изазвати сукобе с партизанима. Све оно што се догађало око Косјерића, Пожеге, Ариља и Ивањице током октобра дошло је у време кад је већина чета Ужичког партизанског одреда била на фронтима према Ваљеву или Вишеграду. Од укупно 18 чета колико је тада у свом саставу имао Ужички партизански одред²¹, једанаест чета било је ангажовано на овим секторима према Немцима, Италијанима и усташама. Четири чете морале су се ангажовати за разбијање четничке групације око Ариља и Ивањице. Ужице су тада од евентуалног напада четника могле да бране само три партизанске чете. Четници су то знали па су припремали издају ширих размера. У току октобра они су још неколико пута покушавали да упадну у Косјерић, Ариље, Ивањицу и нека друга места, на путу од Ужица за Ваљево пресретали су и пљачкали транспорте са наоружањем, опремом и материјалом, чинили су то исто са транспортима који су пролазили кроз Пожегу...

Све ово догађало се на великој ослобођеној територији западне Србије, у којој се од већих места налазе: Ужице, Чачак, Горњи Милановац, Лозница, Гуча, Пожега, Бајина Башта, Чајетина, Косјерић, Ариље, Ивањица, Мионица, Осечина, Љиг, Крупањ, Ва-

20. Борба, 21. октобар 1941.

21. Реч је о стању на почетку октобра 1941. године. Касније се број партизанских чета у Ужичком одреду још повећао.

љевска Каменица, Љубовија, Бања Ковиљача, Уб, Коцељева, ВЈ димирци, Пецка, Белановица, Лешница, Богатић. . . Била су СЈ бодна и налазила су се у овом сасгаву и нека места Шумадије Поморавља. Одавно је уобичајено да се та слободна територија назива Ужичком републиком. Граница слободне Ужичке републике ишла је приближно линијом: Шабац — Београд — Крагујевац — Крушевац — Рашка — Увац — Вишеград — река Дрина. Ваљева, Краљева, Обреновца и Шапца, у којима су се налази, окружени и изоловани немачки гарнизони, то је била компактна територија, величине око 19.000 квадратних километара, на којој је тада живело око милион становника²².

Политички, војни и привредни центар слободне партизанске територије било је Ужице. У овај град, у првој половини октобра стигао је генерални секретар ЦК КПЈ и врховни командант НОП(Јосип Броз Тито)²³.

Одмах по ослобођењу на територији Ужичке републике почео је да се развија богат и разноврстан друштвени, привредни, политички и културни живот. Радиле су фабрике, радионице, хиџоцентралне, готово сви објекти привреде који су се на том подручју затекли. Нова власт брине се о сиромашном становништву, партизанима чији су синови у ратном заробљеништву или у партизанским јединицама, о избеглицама, словеначким изгнаницима итд. У свим већим местима нормално су радиле трговинске и занатлијске радње. Нарочито важне биле су партизанске пекарне и народне кухиње. Изузетан значај за снабдевање бораца на фронту имала Фабрика оружја и муниције у Ужицу (ФОМУ), која је читаво време постојања Ужичке републике „ковала оружје револуције“.

У Ужицу и многим другим ослобођеним местима радиле су фабрике, мушке и женске кројачке радионице, обућарске, ковачке, потковачке, механичарске и разне друге радионице. Фабрика оружја и муниције у Ужицу снабдевала је фронт не само у Србији већ су пошиљке одлазиле и у источну Босну, Санџак и Црну Гору;

Данас се поуздано зна да су у партизанским фабрикама и радионицама у време Ужичке републике настали и први зачеци народног самоуправљања²⁴. У радионици антимона у Крупњу, Фабрици оружја и муниције, Ткачници и железничкој Ложионици у Ужицу још тада су бирани одбори радничке контроле и раднички комитети.

22. Никола Љубичић: *Ужички одред*, Београд 1979, стр. 132.

23. Тачан датум Титовог доласка у Ужице није утврђен. По књизи *Србија у рату. . .*, стр. 132, Тито је са својим сарадницима прешао из околине Крупња у Ужице 8. октобра. У књизи Љубичић у књизи *Ужички одред*, стр. 179, пише да је Тито дошао у Ужице око 10. октобра. Неки други извори, међутим, указују и на доста касније датуме.

24. О томе детаљније: *Од народноослободилачких одбора до комуне*, Титово Ужице 1983, СРП 39—49, 107—122, 337—358; др Живота Марковић: *Народноослободилачки одбори и зачеци друштвених промена у ужичком крају 1941*, Титово Ужице 1985.

За потребе фронта и позадине на територији Ужичке републике радила је разграната и добро организована здравствена служба. Прва партизанска болница основана је наредбом Народноослободилачког одбора у Крупњу. Одмах затим настала је читав мрежа болница, амбуланти и прихватилишта за рањенике и болеснике. Најзначајније су биле болнице у Ужицу и Чачку²⁵.

У свим градовима и већим местима на слободној територији основане су партизанске културно-просветне секције, негде културно-пропагандни одбори, негде партизанске аматерске групе, а у Ужицу је, у саставу Ужичког партизанског одреда, постојала Културно-уметничка чета. У њој су се зачели прво партизанско позориште, прва партизанска музика и разне друге културне активности. Културно-уметничке екипе радиле су и у другим местима ослобођене територије.

На слободној територији излазили су листови, билтени и штампане књиге. У Ужицу су одмах по ослобођењу почеле да излазе „Вести“, у Чачку „Новости“, а у Горњем Милановцу „Реч народа“. У то време штампано је и неколико билтена и мањих књига. Од 17. октобра у Ужицу излази „Борба“ — орган Комунистичке партије Југославије. Први пут после 23 године илегалности КПЈ је слободно излазила пред народ са својим листом.

Изузетан је значај овог периода и за развитак револуционарних друштвено-политичких организација. Најактивнија је била омладина. Она је чинила ударну снагу партизанских јединица, а осим тога била је носилац многоструке културне, здравствене и политичке активности. У Ужицу је 17. октобра 1941. године одржана конференција на којој је основан Српски народноослободилачки омладински савез. Неколико значајних омладинских скупова одржано је истовремено у Чачку, Пожеги и још неким ослобођеним местима. Жене су биле организатори радионица за израду рубља. Оне су по разним местима организовале и бројна прела, на којима су борцима припремане чарапе, рукавице, џемпери. Читав народ, укључен у јединствени народноослободилачки фронт, бринуо се о рањеницима, избеглицама, изгнаницима, снабдевању сиромашних и необезбеђених.

На читавој слободној територији рушена је стара и стварана нова, народна власт. Оснивани су општинаоки²⁶, срески и окружни народноослободилачки одбори као носиоци нове револуционарне власти. Изузетно значајан допринос у стварању нове народне власти дали су народноослободилачки одбори у Ужицу и Чачку. Они су имали чак и неке облике законодавних органа. Доносили су разне уредбе и прописе: о киријама, мораторију дугова, ценама. . . У

25. *Србија у рату*, стр. 139—140; Н. Љубичић: *Ужички одред*, стр. 155; Ј. Радовановић: 67 дана *Ужичке републике*, Београд 1972; Јелена Поновић: *Такође у народноослободилачкој борби и револуцији*, Горњи Милановац 1986, стр. 340—341.

26. У неким местима постојали су и сеоски или месни народноослободилачки одбори.

Чачку и Горњем Милановцу био је расписан и народни зајам. 3 Трнави код Чачка извршена је и прва аграрна реформа. При Народноослободилачком одбору у Ужицу, као и свим среским народноослободилачким одборима, формиран је „Народноослободилачки фонд“ — прва друштвена каса за подмирење потреба фронта и позадине.

Кад је новембра 1941. године у Ужицу основан Главни народноослободилачки одбор Србије — прва народна влада Србије, — на подручју западне Србије постојало је 240 општинских, среских, градских и окружних народноослободилачких одбора, а сви они преузели су и извршавали бројне задатке фронта и позадине: мобилизацију нових бораца, снабдевање јединица на фронту, одржавање саобраћајних веза, збрињавање рањеника, избеглица, изгнанника, комуналне, стамбене и разне друге, тада веома актуелне, проблеме²⁷.

Уз народноослободилачке одборе, као њихови органи и органи за везу с партизанским јединицама, у свим већим ослобођеним местима формиране су команде места. Поред тога, уз већину народноослободилачких одбора и команди места, постојале су чете или водови народне страже, зачеци народне милиције и први органи народне самозаштите.

Колико је друштвени, политички и културни живот на ослобођеној територији у то време био разноврстан и богат, најбоље су показале параде и манифестације, којима је у Ужицу, Чачку, Горњем Милановцу и другим местима обележена 24-годишњица велике октобарске револуције.

27. Детаљније о овоме: Живота Марковић: *Народноослободилачки одбор Чжсица 1941-. Од на родноослободилачких одбора до комуне*, Титово Ужице 1983.